

Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Чөөн-Хемчик кожууннун өөредилге килдизи
Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннун
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге организациязы
«Чадаананың ний дугаар ортумак ниити билиг өөредилге чери»

Шиигирлээни:
МК удуртукчузу:

Салчак /Салчак Н.В./

Чөпшээрешкени:

Өөредилге талазы-биле
директорнун оралакчызы:
Мж /Ооржак А. К./

Байыткааны:
Николаев директору:
Мж /Монгуш А.Д./

Протокол № 01
« 16 » 08 2023 чыл

« 31 » 08 2023 чыл

Дужаал № 01
« 31 » 08 2023 чыл

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

эртемниң ады: «ТӨРЭЭН ЧОГААЛ. ҮНДЕЗИН ДЕНЧЕЛ»
5 КЛАСС

Эртем башкылары: Куулар Чодураа
Сергеевна, 1-ги категорияның тыва дыл
болгаш чогаал башкызы.
Деге Борбаанай Ондаровна, 1-ги
категорияның тыва дыл болгаш чогаал
башкызы,

Чадаана хоорай,
2023-2024 өөредилге чылы.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Ажылчын программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного 4 образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-1 «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деннеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деннеп;
- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Өөредилге планында төрөөн чогаал эртемниң туружу:

Федералдыг базистиг өөредилге планында РФ-тиң өөредилге черлеринге ӨФКС ёзугаар төрөөн чогаал неделяда 2 шак азы чылда 68 шакка өөредир кылдыр киирген.

№	Темаларның бөлүктери	Ниити шагы	Ооң иштинден		
			Чечен чогаалдарны сайгарарынга болгаш номчуурунга	Чугаа сайзырадыл-газы	Хыналда ажилдар
1	Киирилде кичээл	1	1		
2	Эгээртинмес эртине байлак – аас чогаалы	15	14	1	
3	Аас чогаалындан ужукталгаш...	12	11	1	
4	Чаштар делегейиниң көрунчүү	10	9	1	1
5	Хуулгазыннар делегейи	10	8	1	1
6	Бдыктарым...	9	9		
7	Тиилелгениңсылдыстар...	5	5		
8	Дириг амытаннар делегейи...	6	4	1	1

5-ки класстың төрөөн чогаал эртемниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр туарар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег,

уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарыңга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнелин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарыңга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарыңга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралыңга, чугаа культуразыңга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртеминиң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөренип билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориясында уран-чечен аргаларны кол ниити өөредилгеге школаның 5-6 класстарыңга ханы өөренир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланыышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар органы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонuurгалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

5-ки класстың өөреникчилериниң төрөөн чогаал эртеминде шиңгээдип алыр ужурлуг түннелдери

Өөрөдигениң *бот-тускайлаң түннелдери* өөреникчиниң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бо-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдиги-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандыраынче угланган болур.

Предметтиг түннелдер кижиниң ажыл-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрөдиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түннелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөрөдиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң) регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеминиң 5-ки класска үндезин билии – «жанр», а ол билиг тематиктиг принципке үндөзилетинип ажылдап кылдынган.

Литература өөрөдириниң ниити сорулгазы – өөреникчилерни төрөөн болгаш делегей литературазының байлаа-биле таныштырар, оларның литературлуг болуушкуннары сеткил ханып хүлээп алырын, шын үнелеп билир салымын сайзырадыры база аңаа үндөзилээш, оларның эстетиктиг көрүштерин, негелделерин, идея-чаңчылдарлыг хамааты туружун хевирлээри.

Ол сорулгаларны чедип алырда:

- тыва литератураның болгаш делегейниң эң шылгараңгай чогаалдарын номчудар, сайгарып өөрөдир;
- уран-чечен үнелиг чүүлдерни бот-тускайлаң шиңгээдиринге херек билиглерни болгаш чаңчылдарны хевирлээр;
- литература дээрге нацияның болгаш кижиги төрөлгөтөнниң

амыдыралында онзагай социал-культурлуг феномен-дир деп билиг-бодалды өөреникчилерге быжыглаар;

- уран чүүлге болгаш өртемчейге бүдүн-бүрүн хамаарылгалыг болурун сайзырадыр;
- чуртталганың хөй-ниити болгаш бүдүрүлгө адырларынга кижиге чугула херек эстетиктиг сеткилдерни, омур-хевирлиг боданышкынны, чогаадыкчы болгаш тургузукчу угаанны, тускай чогаадыкчы чечен салым-чаяанны сайзырадыр;
- чечен чогаалды номчуп тура, эмоционалдыг болгаш угаанныг болуп, доордан болган чүвеге хамаарыштыр харыылап шыдаар чорукка кижизидер;
- чечен чогаалды бедик эстетиктиг хүлээп, аңаа сонуургалдыг болурун хевирлээр;
- литературлуг чугааны хостуг болгаш билдилиг шингээдирин сайзырадыр.

Өөредилге программазы болгаш өөредилге ному өөреникчилерге теоретиктиг, практиктиг билиглерни дамчыдарының кол принциптери, методтары, аргалары-биле харылзаалыг. Өөредилге ному РФ ФКӨС-түң негелделеринге дүүштүр ортумак нити өөредилге черлериниң 5-11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылдынган.

Өөредилге-методиктиг хандырылгазы

1. Тыва Республиканың өөредилге, эртем яамызының болгаш Национал школа хөгжүдөр институттуң сүмелээни тыва чогаалга өөредилге программазы. Авторлары: Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л.Х. Ооржак. Кызыл, 2012.
2. Өөредилге ному. М.А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, Е.Т. Чамзырын, А.С. Шаалы. Төрөөн чогаал. 5 класс. Кызыл, 2022.
3. Янзы-бүрү словарьлар.
4. Тыва чогаалчыларның чыындылары болгаш өске-даа сөзүглелдери.
5. Башкының тургускан тестилери

Немелде литература

1. Б.К.Будуп. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Кызыл: ТывН/Ч, 2010.

2. А.К. Ойдан-оол, С.К.Тадар-оол. Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Башкыларга дузаламчы. – Кызыл, ТывНУЧ, 2004.
3. Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды өөредириниң теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.
4. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Кызыл, ТывН/Ч, 2006.
5. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
6. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан). - Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
7. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
8. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
9. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, Абакан: ООО «ИПП «Журналист», 2012.

Словарьлар:

1. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
2. Тыва дылдыңтайылбырсловары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Тыва дылдыңтайылбырсловары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
4. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.

Календарь-тематиктиг планнаашкын

№	Хүнү		Кичээлдин темазы
	план	факт	
1	05.09.		Кирилде кичээл. Ном дугайында сөс. С. Сарыг-оол «Ном»
2	07.09.		Ю. Кюнзегеш «Сиген шөлүнде». Деңнелге дугайында билиг
3	12.09.		С. Сарыг-оол «Эдер амытаннар»
1-ги кезээ. Эгээртинмес эртине байлак – аас чогаалы (13 шак)			
4	14.09.		Улустуң аас чогаалы дугайында билиг
5	19.09.		Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол»
6	21.09.		«Чангыс ой аъттыг үш алышкы»
7	18.09.		Дириг амытаннар дугайында тоолдар. «Чеди иелиг Чес-Мыйыс»
8	26.09.		«Кускун биле Үгү»
9	28.09.		Хуулгаазын тоолдар. «Тос оолдуг Доктагана кадай»
10	25.09.		Эпитет дугайында билиг
11	03.10.		«Тос шилги аъттыг Өскүс-оол»
12	05.10.		Улустуң аас чогаалынга хыналда ажыл. (Тест-биле ажыл)
13	10.10.		Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр
14	12.10.		Тывызыктар дугайында билиг
15	17.10.		Ч.с.к. Оюн-кичээл «Тывызыктажылыңар»
16	19.10.		К.д.н. «Ак-Сагыш, Кара-Сагыш», «Алдын-Кушкаш»
2-ги кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш... (14 шак)			
17	24.10.		К-Э. Кудажы «Кым эң ажыктыгыл?»
18	26.10.		Ч.с.к. Маргылдаа кичээл «Амыдыралда эң-не ажыктыг чүүл»
19	07.11.		Монгуш Эргеп «Чартык арбай»
20	09.11.		Ч.с.к. чогаадыг «Чангыс арбай чамбы-дипти тоттурар»
21	14.11.		С. Сүрүң-оол «Карактар дугайында маргылдаа»
22	16.11.		Ч. Чулдум «Тарааның тывылганы»
23	21.11.		М. Эргеп «Хек чүге ыраажы болганыл?»

24	23.11.		Авторлуг тоолдар дугайында билиг
25	28.11.		О. Сувакпит «Арзылаң биле Пар»
26	30.11		Диригжидилге дугайында билигю С. Серен «Ном биле Портфель»
27	05.12.		Л. Х. Иргит «Теве»
28	07.12.		Басня дугайында билиг
29	12.12.		Басняларга хыналда ажыл
30	14.12		Ч.с.к. Аянный номчулга кичээли
3-кү кезээ. Чаштар делегейиниң көрүнчүү (14 шак)			
31	19.12.		Л.Б. Чадамба «Аян-чорук»: «Ужар»
32	21.12.		Л.Б. Чадамба «Аян-чорук: «Кайгамчык-ла», «Азас» деп эгелер
33	26.12.		Ч.с.к. Чогаадыг «Тоожуда мээң ынак маадырым»
34	28.12.		Пейзаж дугайында билиг
35	09.01.		О. Саган-оол «Эжишкилер»
36	11.01.		О. Сувакпит «Аът чарыжы»
37	16.01.		М. Эргеп «Өдүгенде чайлаг» Киирилде кичээл.
38	18.01.		М. Эргеп «Өдүгенде чайлаг»: «Чараш мал», «Шулун», «Уялыг-Мыйыс» деп эгелери
39	23.01.		М.Эргеп «Өдүгенде чайлаг»: «Бүгү кежик – Чер-иеде», «Изиг маргылдаалыг кичээлдер», «Аъттаныптым»
40	25.01.		Ч.с.к. «Өдүгенде чайлаг»: деп тоожуда мээң ынак маадырым»
41	30.01.		Ш. Суваң «Кара-Баштыг» Сайгарылгалыг номчулга
42	01.02.		Ш. Суваң «Кара-Баштыг» Идейлиг утказын чугаалаар
43	06.02.		Р. Лудуп «Таваар, маажым бадып келгеш»
44	08.02.		Тестилиг хыналда ажыл
4-кү кезээ. Хуулгаазынар делегейи (9 шак)			
45	13.02.		Ш. Суван «Хүн-Херелден аалчылар» Тоожуда эртем-техниканың хөгжүлдези
46	15.02.		Ш. Суван «Хүн-Херелден аалчылар» Тоожунуң

			маадырларының омур-хевирлери
47	20.02.		Ш. Суван «Хүн-Херелден аалчылар» Чогаалдың уран-чечени
48	22.02.		Н. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда» деп тоожудан эгелер
49	27.02.		Н. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда» Чогаалдың уран-чечени
50	29.02.		Н. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда». Түңнел кичээл
51	07.02.		Ч.с.к. Чогаадыг-үнелел «Танаа-Херел, Айдаш, Аңгырмаа, Демир келир үеде»
52	05.03.		Э. Донгак «Буянныг амытаннар» Сайгарылгалыг номчулга
53	07.03.		Э. Донгак «Буянныг амытаннар» Аңчы кижиниң болгаш дириг амытаннарның омур-хевирлери
5-ки кезээ. Ыдыктарым... (5 шак)			
54	12.03.		С. Пюрбю «Ынак Тывам»
55	14.03.		Ч.с.к. О. Сувакпит «Россияга алдар»
56	19.03.		А. Үержаа «Ие дылым»
57	21.03.		Ч.с.к. Чогаадыг «Кижиги – бойдустуң төлү»
58	09.04.		Аянныг номчулга кичээли
6-гы кезээ. Тиилелгениң сылдыстары... (2 шак)			
59	11.04.		С. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол»
60	16.04.		О. Сувакпит «Кечил-оолдуң солдаттары»
7-ги кезээ. Дириг амытаннар делегейи... (8 шак)			
61	18.04.		Ю. Кюнзегеш «Эзимнерниң ыры»
62	23.04.		С. Сүрүң-оол «Ус-Кушкаш»
63	25.04.		С. Сарыг-оол «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романдан)
64	30.04.		М. Күжүгет «Азыранчып чорааш» Сайгарылгалыг номчулга
65	16.05.		М. Күжүгет «Азыранчып чорааш». Чечен чугаада дириг амытаннар болаш кижиниң аразында харылзааны уран-чечен дамчытканы.

66	21.05.		Ч.с.к. Чогаадыг «Чайгы дыштанылгада сорулгаларым»
67	23.05.		Ч.с.к. Номчулга аргазының хыналдазы
68	28.05.		Түңнел кичээл. Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларыңга катаптаашкын